

Reparatiebevordering

Briefadvies Reparatiebevordering

Aan de Minister van Economische Zaken en Klimaat

Deze publicatie betreft de 'ministersversie' van het advies, vooruitlopend op de officiële SER-uitgave.

Ministerie van Economische Zaken en Klimaat
Minister mevr. mr. drs. M.A.M. Adriaansens
Postbus 20401
2500 EK 'S-GRAVENHAGE

BETREFT	Briefadvies Reparatiebevordering	
DEN HAAG	10 oktober 2022	E-MAIL
ONS KENMERK	22.93815	TOESTELNUMMER
BIJLAGE(N)	2	

Geachte mevrouw Adriaansens,

De Europese Commissie is voornemens voor het einde van 2022 een voorstel voor een richtlijn te publiceren over een 'recht op reparatie'. De Europese Commissie wil met het richtlijnvoorstel de transitie naar een circulaire economie stimuleren en consumentenbescherming verzoenen met haar duurzaamheidsdoelstellingen. Uw Ministerie heeft de Commissie Consumentenaangelegenheden (CCA) van de Sociaal-Economische Raad (SER) verzocht aandachtspunten mee te geven ter voorbereiding voor de Nederlandse positiebepaling.

De CCA adviseert over maatregelen die (mede) de positie van de consument en/of zijn of haar consumptie en het bedrijfsleven in betekenende mate beïnvloeden. Bij de SER staat brede welvaart centraal. Hierbij is niet alleen materiele en sociale vooruitgang belangrijk, maar is er ook aandacht voor duurzaamheid en verschillende maatschappelijke transities. Dit komt ook naar voren in de recente verkenning van de SER *Evenwichtig sturen op de grondstoffentransitie en de energietransitie voor brede welvaart*.¹ Reparatiebevordering is een van de instrumenten om de grondstoffentransitie verder te versnellen.

De CCA is daarom positief over deze beweging waarbij het consumentenrecht meer ruimte geeft aan duurzaamheidsambities. Een wettelijk recht op reparatie in Nederland gedurende de conformiteitsperiode voor de consument bestaat al. Daarom spreken we liever over maatregelen om reparatie te bevorderen. Waarschijnlijk valt de meeste welvaartswinst te behalen door een integraal pakket aan maatregelen.

De CCA is van mening dat maatregelen die reparatie van producten stimuleren bijvoorbeeld door het beschikbaar stellen van reparatie informatie (zoals technische

¹ SER (2022) Verkenning *Evenwichtig sturen op de grondstoffentransitie en de energietransitie voor brede welvaart*.

informatie ten behoeve van reparateurs en/of reparatie instructies voor consumenten) en reserveonderdelen kunnen bijdragen aan de duurzaamheidsambities van de Europese Commissie en Nederland. Reparatie kan bijdragen aan een langere levensduur van een product zodat minder (snel) nieuwere producten geproduceerd hoeven te worden. Er is echter geen 'one size fits all' oplossing: maatregelen moeten wel passend zijn. Ook is het belangrijk dat deze maatregelen bijdragen aan de versnelling van de transitie naar een circulaire economie.

De volgende aandachtspunten kunnen bijdragen aan de effectiviteit en uitvoerbaarheid van het verwachte richtlijnvoorstel en ervoor zorgen dat het aansluit op ander Europees en nationaal beleid:

- Afwegingskader. Producenten, handelaren, leveranciers, verkopers en consumenten hebben integraal inzicht nodig bij de relevante afwegingen, of reparatie bijdraagt aan duurzaamheid, of repareren financieel aantrekkelijk is, en of repareren daadwerkelijk mogelijk is.
- Een tegemoetkoming in kosten. Wetten die reparatie beogen te bevorderen zullen sneller leiden tot meer reparaties als het bedrijfsleven en consumenten tegemoet worden gekomen in de kosten van reparatie. Duurzame keuzes lonen niet altijd direct en vervanging is soms aantrekkelijker dan reparatie. Daar komt bovenop dat de kosten voor schade aan het milieu nog niet altijd worden verdisconteerd in prijzen. Maatregelen, zoals (overheids)vouchers voor consumenten die repareerkosten vergoeden tot een bepaald bedrag na de conformiteitsperiode, of belastingvoordelen voor producenten, zouden kunnen helpen om reparatie aantrekkelijker te maken.
- Toezicht. Het stimuleren van reparatie is gebaat bij goed toezicht op de naleving van de verplichtingen die uit de richtlijn voortkomen én de verplichtingen uit gerelateerde wetgeving. Hierbij is het ook belangrijk dat toezichthouders met elkaar samenwerken.
- Het richtlijnvoorstel moet uitvoerbaar zijn. Hierbij is het belangrijk dat verplichtingen komen te liggen bij de actor die in staat is aan de verplichting te voldoen. Dit geldt ook voor actoren die opereren in de platformeconomie.
- Het richtlijnvoorstel moet consistent zijn ten opzichte van andere wetten en wetsvoorstellen. Dat geldt zeker voor de (voorstellen) voor de Verordening Ecodesign, de Data Verordening, de Digital Services Act en de Richtlijn ter versterking van de positie van de consument voor de groene transitie. Ook de samenhang met wet- en regelgeving ter bescherming van intellectuele eigendomsrechten en bedrijfsgeheimen is van belang.

In bijlage 1 worden de verschillende aspecten van reparatiebevordering nader uitgelegd en deze aandachtspunten nader onderbouwd.

Indien gewenst kan de CCA in een later stadium, wanneer er een concreet voorstel voor een richtlijn ligt, aanvullend adviseren.

Hoogachtend,

Dr. Steven van Eijck
Voorzitter Commissie Consumentenaangelegenheden

Bijlage 1 Toelichting Aandachtspunten

1. Repareren van producten

In deze paragraaf schetsen we kort de huidige (juridische) situatie met betrekking tot het repareren van producten. Daarbij is van belang of een product gebreken vertoont tijdens of na de zogeheten conformiteitsperiode. Dit onderscheid is van belang omdat welke rechten en plichten ten aanzien van repareren gelden per periode verschilt.

Tijdens de conformiteitsperiode mag de koper een werkend product verwachten. Gedurende deze periode geldt de 'wettelijke garantie'. Daar bovenop kan er ook sprake zijn van verkopersgarantie en/of fabrieksgarantie. Deze kan ook nog van toepassing zijn na de conformiteitsperiode. Verkopersgarantie en fabrieksgarantie krijgt of koopt de consument soms bij de aanschaf van een product.²

Onder het verwachte richtlijnvoorstel *'on the Right to Repair, headed 'Sustainable consumption of goods – promoting repair and reuse'*³ kunnen verschillende maatregelen vallen die reparatie stimuleren. De term 'recht op reparatie' wordt door de Europese Commissie vaak gebruikt als overkoepelende term voor deze maatregelen. Er bestaat op dit moment al in Nederland een recht op reparatie. Om verwarring te voorkomen noemen wij het verwachte voorstel 'richtlijnvoorstel'.

Reparatie of vervanging tijdens de conformiteitsperiode

Op dit moment heeft een consument-koper al recht op een kosteloze reparatie van een niet-conform product.⁴ Dit – dwingendrechtelijke – recht op kosteloze reparatie geldt gedurende de conformiteitsperiode.⁵ In plaats van reparatie kan de consument in deze situatie ook om vervanging vragen. De termijn van deze periode hangt in Nederland af van het soort product en welke redelijke verwachting een koper ervan mag hebben ten tijde van aankoop. Mits dit redelijkerwijs kan worden geleverd, is de verkoper binnen deze termijn verplicht het product te repareren of te vervangen als het product niet aan de overeenkomst beantwoordt. Indien de afwijking van hetgeen is overeengekomen zich binnen één jaar na aflevering openbaart, wordt er vanuit gegaan dat het product bij de aflevering al niet aan de overeenkomst beantwoordde. Het is dan aan de verkoper om aan te tonen dat dit niet het geval was (omkering bewijslast).⁶ Ook moet de verkoper in deze periode zorgen voor digitale updates, waaronder beveiligingsupdates.⁷

² ACM, *Hoelang heb ik garantie en welke rechten heb ik dan?*

<https://www.consuwijzer.nl/garantie-reparatie-geld-terug/gekocht-maar-kapot/garantie>

³ Europese Commissie (2022), *Publieke Consultatie Right to Repair*,

<https://circulareconomy.europa.eu/platform/en/news-and-events/all-news/public-consultation-and-call-evidence-open-legislative-initiative-right-repair>

⁴ Zie Burgerlijk Wetboek, Boek 7, artikelen 18, 18a en 21. Deze bepalingen in het Burgerlijk Wetboek implementeren de Europese Richtlijn Consumentenkoop (Richtlijn 2019/771 betreffende bepaalde aspecten van overeenkomsten voor verkoop van goederen PB L136/28 van 22.5.2019).

⁵ In andere Europese landen wordt wel gesproken over de wettelijke garantietermijn van (minimaal) twee jaar. In Nederland geldt geen vooraf bepaalde vaststaande termijn, zoals in de meeste andere Europese landen wel het geval is.

⁶ Zie Burgerlijk Wetboek, Boek 7, artikel 18a, lid 2.

⁷ Zie Burgerlijk Wetboek, Boek 7, artikel 18 lid 4

Op dit moment kiezen consumenten vaak voor vervanging boven reparatie.⁸ Wanneer de consument een product zelf repareert of het door iemand anders laat repareren, vervalt onder bepaalde omstandigheden de wettelijke verkopersgarantie op het product en vervallen daarmee ook de dwingendrechtelijke verplichtingen voor de verkoper.

Reparatie na de conformiteitsperiode

Zodra de conformiteitsperiode is verlopen, zijn verkopers niet langer wettelijk verplicht om de producten te repareren. In sommige gevallen kan het product tegen betaling wel nog worden gerepareerd of kan de consument dit zelf (laten) doen. Het kan echter ook zo zijn dat de consument het product niet *kan* (laten) repareren, ook niet tegen betaling, bijvoorbeeld omdat voor reparatie specifieke vaardigheden nodig zijn, het onveilig is, bijvoorbeeld wegens aanwezigheid van gevaarlijke stoffen, bepaalde onderdelen niet (meer) beschikbaar zijn, specifiek gereedschap nodig is, een stofvrije en/of klimaat gecontroleerde ruimte nodig is of omdat er andere technische beperkingen zijn die verhinderen dat het product (door een consument of willekeurige derde) kan worden gerepareerd, of omdat er geen informatie beschikbaar is over hoe het product moet worden gerepareerd.⁹ Ook kan het zijn dat reparatie na verloop van tijd vanuit duurzaamheidsoverwegingen niet meer verantwoord is (bijvoorbeeld vanwege een te hoog energieverbruik). Ook kunnen de kosten van reparatie (vaak arbeidsintensief) niet opwegen tegen de daarmee te verkrijgen verlengde gebruiksduur. Dit gaat te meer meespelen als te verwachten is dat na reparatie van een onderdeel, snel andere onderdelen defect zullen raken omdat het product over de te verwachten gebruiksduur heen is.

Garantie gedurende en na de conformiteitsperiode

In aanvulling op de wettelijke conformiteitsperiode kan er een verkopers- en/of fabrieksgarantie van toepassing zijn. De verkoper of fabrikant bepaalt in dit geval onder welke voorwaarden deze garantie geldt. De consument kan dan bij problemen bij het product alsnog in bepaalde gevallen die buiten de wettelijke conformiteitsgarantie vallen zijn of haar product kosteloos laten repareren zolang dat binnen de voorwaarden van deze aanvullende garantie valt (denk hierbij aan schade die niet te wijten is aan de verkoper/producent, zoals valschade). Dit is een extra dienstverlening waarbij de keuze wie het apparaat repareert veelal bij degene ligt die de commerciële garantie heeft gegeven - dit kan de fabrikant zijn of een daartoe in aanmerking komende derde partij.

2. Circulaire economie en het consumentenrecht

Het richtlijn voorstel dat reparatie verder zal moeten bevorderen zal onderdeel uitmaken van een breder pakket van wetsvoorstellen van de Europese Commissie dat voortkomt uit het '*Circular Economy Action Plan*' met als doel om de transitie naar een circulaire economie te bevorderen.

De transitie naar een circulaire economie richt zich op een forse afname van het gebruik van 'nieuwe' (primaire) grondstoffen, op het radicaal efficiënter gebruiken van grondstoffen en op hergebruik van grondstoffen en materialen met zoveel mogelijk

⁸ A. Cerulli-Harms et al., (2018), *Behavioural Study on Consumers Engagement in the Circular Economy, Final Report for DG Justice European Economy*, https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/ec_circular_economy_final_report_0.pdf

⁹ Evelyne Terryn, A right to repair? Towards sustainable remedies in consumer law, *European Review of Private Law* 4-2019, p. 851-874.

behoud van waarde.¹⁰ Door de levensduur van producten te verlengen via onder andere reparatie kan de hoeveelheid grondstoffen die gebruikt wordt in de economie sterk worden verminderd. Dat is hard nodig: elk jaar worden er meer grondstoffen gebruikt dan passend is binnen de planetaire grenzen. Niet alleen komen er bij de winning en verwerking van grondstoffen veel broeikasgassen vrij, maar het lineair gebruik van grondstoffen kan ook leiden tot biodiversiteitsverlies, een vervuilde leefomgeving, slechte arbeidsomstandigheden en andere misstanden in de productieketen.¹¹

Reparatie, waar passend, is een belangrijke strategie om de levensduur van producten te verlengen en daarmee het aantal primaire grondstoffen in de economie sterk te verminderen. Momenteel wordt in Nederland bij het circulaire economie-beleid nog veel ingezet op laagwaardige recycling waarbij de afvalstromen van bepaalde producten niet meer gerecycled worden tot grondstoffen die nogmaals gebruikt (kunnen) worden in gelijksoortige producten, omdat ze bijvoorbeeld te vervuild, gemengd of verkleurd zijn.¹² Laagwaardige recycling staat echter relatief laag op de R-ladder.¹³ Door hoger op de R-ladder te sturen door middel van het stimuleren van reparatie kan meer milieuwinst behaald worden.¹⁴ Reparatie, waar passend, verlengt namelijk de levensduur van een product, waarmee niet alleen afval wordt voorkomen (zoals bij hoogwaardige recycling ook gebeurt), maar ook de negatieve milieueffecten van de productie van een nieuw product worden uitgespaard. De toepasbaarheid van reparatie als verduurzamingsstrategie is mede-afhankelijk van de productgroep: er is geen 'one size fits all'. Het is zaak om de effectiviteit van reparatie mee te wegen bij de beoordeling van het wetsvoorstel. In paragraaf 4.1. zal daar verder op worden ingegaan.

De Europese Commissie wil met het richtlijnvoorstel de transitie naar een circulaire economie stimuleren en consumentenbescherming verzoenen met haar duurzaamheidsdoelstellingen. De CCA is positief over deze beweging waarbij het consumentenbeleid meer ruimte geeft aan dergelijke ambities. Met het vizier op de lange termijn is duurzaamheid uiteindelijk in het belang van zowel de consument als het bedrijfsleven.

Het consumentenrecht kan de circulaire economie versterken door consumenten te ondersteunen duurzame keuzes te maken en door businessmodellen te faciliteren waarin duurzame keuzes worden beloond. Nu is vervanging vaak de primaire remedie wanneer een product niet (meer) voldoet. Reparatie wordt weinig toegepast omdat de informatie over reparatie ontbreekt, omdat producten zo ontworpen zijn dat ze moeilijk te repareren zijn, omdat reserveonderdelen niet gestandaardiseerd zijn, omdat de kosten van reparatie in het algemeen hoog zijn (m.n. arbeidskosten), of omdat reparatie enkel door de producent zelf kan worden uitgevoerd.¹⁵

¹⁰ SER (2022) Verkenning *Evenwichtig sturen op de grondstoffentransitie en de energietransitie voor brede welvaart*.

¹¹ In de adviezen *Werken aan een circulaire economie: geen tijd te verliezen* en *Financiële instrumenten voor een circulaire economie* heeft de SER daarom aanbevelingen gedaan om de transitie naar een circulaire economie te versnellen.

¹² PBL (2021) *Integrale Circulaire Economie Rapportage*.

¹³ De R-ladder is een instrument om maatregelen voor een circulaire economie te ordenen. Hoe hoger een maatregel op de ladder staat, hoe meer deze bijdraagt aan een circulaire economie. Zie ook: PBL (2021) *Integrale Circulaire Economie Rapportage 2021*.

¹⁴ SER (2018) Verkenning *Financiële instrumenten voor een circulaire economie*.

¹⁵ Evelyn Terry, (2019) A right to repair? Towards sustainable remedies in consumer law in *European Review of Private Law* 4-2019, p. 851-874

3. Mogelijkheden om de keuze voor reparatie te stimuleren

Onderstaande tabel 1 inventariseert welke mogelijkheden er in beginsel zijn om de keuze voor reparatie in plaats van vervanging te stimuleren. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen algemene maatregelen en maatregelen die specifiek zijn toegespitst op respectievelijk de conformiteitsperiode en de periode na afloop van de conformiteitsperiode. Hierbij zijn ook de opties meegenomen die de Europese Commissie heeft genoemd in het verzoek om input voor een effectbeoordeling van een richtlijnvoorstel voor het recht op reparatie¹⁶. De bedoeling van de tabel is om deze opties in een bredere context te plaatsten; de in de tabel genoemde opties zullen niet afzonderlijk worden besproken.

Tabel 1 – Mogelijkheden om reparatie i.p.v. vervanging te stimuleren

	Type maatregel en commentaar
<i>Algemeen</i>	
Repareerbaarheid onderdeel ontwerpeisen product.	Ecodesign wetgeving. De Europese Commissie heeft dit meegenomen in nieuwe regels voor een aantal productgroepen en is voornemens omdat uit te breiden naar meerdere productgroepen.
Verplichte informatie repareerbaarheid product (reparatie label).	Een repareerbaarheidsscore kan onderdeel zijn van de Ecodesignregels. De Europese Commissie wil dit ook opnemen als deel van de nieuwe Ecodesign wetgeving. Het kan een prikkel geven aan producenten om bij ontwerp van producten meer aandacht te geven aan repareerbaarheid. Hierbij kan eventueel lering worden getrokken uit de ontwikkeling van en ervaring met bestaande labels, zoals het Europese energielabel die al zijn geïntroduceerd ¹⁷ . Onderzocht kan worden in hoeverre het Franse reparatielabel passend is binnen het Nederlandse kader.
Ruimere beschikbaarheid reparatie-informatie, gereedschap, reserve onderdelen voor niet aan producent verbonden reparateurs en/of de consument.	Dit kan de vorm aannemen van een verplichting aan producenten. Het is daarbij van belang om de aansprakelijkheid (van de diverse actoren) gedurende de conformiteitsperiode in ogenschouw te nemen. De producent en retailer kunnen niet aansprakelijk worden gehouden voor

¹⁶ Europese Commissie (2022), *gepubliceerde initiatieven Duurzame consumptie van goederen – stimuleren van reparatie en hergebruik*, https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/13150-Duurzame-consumptie-van-goederen-stimuleren-van-reparatie-en-hergebruik_nl

¹⁷ Franse regering (2022), *Changements en vigueur au 1er janvier 2022*, <https://www.ecologie.gouv.fr/changements-en-vigueur-au-1er-janvier-2022>

	reparatiewerkzaamheden die door consumenten zelf of door hen gekozen derden worden uitgevoerd (behoudens van door de producent/verkoper aangebrachte fouten in bijgevoegde reparatie-instructies). Ook belangrijk om - bij het verstrekken van technische informatie - de relevante wettelijke bescherming van intellectuele eigendommen en bedrijfsgeheimen te respecteren. Het recht op reparatie kan ook op gespannen voet staan met productaansprakelijkheid. Nader bekeken zou moeten worden welke lessen geleerd kunnen worden uit de ervaringen in de automotive sector die een dergelijke regeling kent voor de vervolgmarkt.
Standaardisatie van (reserve)onderdelen.	In de EU is recentelijk overeenstemming bereikt over de uniformering van de standaarden voor opladers middels aanpassing van richtlijn 2014/53/EU betreffende de harmonisatie van de wetgevingen van de lidstaten inzake het op de markt aanbieden van radioapparatuur. Overwogen kan worden om dergelijke uniformering toe te passen op een breder scala van producten bijvoorbeeld middels de Ecodesign regelgeving.
Informatiecampagnes voor de consument om de keuze voor reparatie boven vervanging te stimuleren.	Flankerende maatregel die de lidstaten zelf kunnen uitvoeren eventueel afgestemd of ondersteund door de EU gericht op verandering van het consumentengedrag en het belang daarbij van sociale normen (zie kader paragraaf 2).
<i>Specifiek gedurende conformiteitsperiode</i>	
Verlenging wettelijke garantietermijn waarin het recht op kosteloze reparatie kan worden ingeroepen door de consument voor nieuwe producten die consumenten willen repareren of op tweede handsproducten en herstellende producten. ^{18*}	Voor Nederland niet relevant vanwege hantering afwijkende conformiteitsperiode.¹⁹
Inperking keuzerecht consument voor de keuze voor vervanging.*	Aanpassing richtlijn consumentenkoop. Huidige regels geven consument keuze tussen

¹⁸ De wettelijke conformiteitsperiode heeft in Nederland ook betrekking op de verkoop van tweedehandsgoederen of herstellende goederen door een commerciële verkoper. Deze optie van de Europese Commissie is dus ook niet direct relevant voor Nederland.

¹⁹ Het kan indirect wel relevant zijn vanwege een gelijk spelveld, gezien veel andere lidstaten momenteel een wettelijke garantietermijn van twee jaar hanteren.

	reparatie en vervanging. Voor zover reparatie mogelijk is en kan worden geleverd van de verkoper, kan de keuze van de consument voor vervanging worden ingeperkt (reparatie voorkeursoptie, tenzij..).
Inperking weigeringsgronden verkoper voor reparatie als de consument daar om vraagt.	Volgens de huidige regels kan de consument kiezen voor reparatie en moet de verkoper op dit verzoek ingaan, ²⁰ mits reparatie mogelijk is en van de verkoper geleverd kan worden. ²¹
<i>Specifiek na de conformiteitsperiode</i>	
Uitbreiding recht op reparatie consument.*	De opties zijn daarbij dat reparatie voor de consument kosteloos is, de consument er voor een gedeeltelijke vergoeding voor betaalt, of dat de kosten volledig voor rekening van de consument komen. Daarbij dient ook rekening te worden gehouden met verschillen in nationaal beleid ten aanzien van de garantieperiode.
Vergoeding repareerbaarheid.	Een vergoeding zou reparatie verder kunnen stimuleren. Voorbeelden van een dergelijke vergoeding zijn uitbreiding lage-BTW tarief of het verstrekken van reparatie vouchers. Mogelijk flankerend beleid op niveau van de lidstaten binnen Europese kaders.

*De door de Europese Commissie genoemde opties in de effectbeoordeling.

Bron: SER-secretariaat

Deze tabel laat zien dat de mogelijke opties die de Europese Commissie heeft gepresenteerd voor het recht op reparatie maar een deel van de mogelijke maatregelen omvat die reparatie kunnen stimuleren. Om reparatie te stimuleren is er op veel meer terreinen beleid nodig dan het consumentenrecht. Waarschijnlijk valt de meeste welvaartswinst te behalen door een integraal pakket aan maatregelen die de levensduur van producten verlengen. Dit komt tot uiting in de R-ladder, waarin verschillende strategieën voor de circulaire economie worden gerangschikt (figuur 1). Hoe hoger een strategie op de R-ladder staat, hoe meer deze strategie bijdraagt aan levensduurverlenging. Reparatie staat ongeveer in het midden van de R-ladder (R4). Andere strategieën, zoals het overbodig maken van producten (R0: refuse), het intensiveren van productgebruik (R1: rethink), het efficiënter fabriceren van producten (R2, hierop voorziet de Ecodesign verordening) of hergebruik van producten (R3) dragen meer bij aan levensduurverlenging. Voor een circulaire economie is echter inzet nodig op al deze strategieën. Welke strategie het meest passend is, is namelijk ook afhankelijk van de productgroep.

Bovendien is het nogmaals van belang te benadrukken dat consumenten gedurende de conformiteitsperiode al een kosteloos recht op reparatie hebben. Om de keuze voor

²⁰ BW, boek 7, artikel 21 lid 1.

²¹ Idem, lid 4.

reparatie boven vervanging te stimuleren in de conformiteitsperiode zijn er logisch gezien twee opties voor aanpassing van de huidige regelgeving:

- inperking van de keuzemogelijkheid voor consumenten voor een vervangend product.
- inperking van de weigeringsgrond voor een verkoper voor reparatie.

De eerste optie impliceert feitelijk een inperking van de rechten van consumenten. De tweede optie is niet mogelijk omdat reparatie al volgens het huidige consumentenrecht alleen geweigerd kan worden als reparatie onmogelijk is of niet van de verkoper kan worden gevergd.

Figuur 1 De R-ladder

CE strategie*	Niveau van de R-ladder	Voorbeelden van soorten maatregelen
Minder	R0. Refuse	Producten overbodig maken door van z'n functie af te zien, of die met een radicaal ander product te leveren
	R1. Rethink	Productgebruik intensiveren (bijvoorbeeld door producten te delen, of multi-functionele producten)
	R2. Reduce	Product efficiënter fabriceren door minder grondstoffen en materialen in het product, of in het gebruik ervan
Langer	R3. Re-use	Hergebruik van producten door een andere gebruiker
	R4. Repair	Reparatie en onderhoud van kapot product voor gebruik in zijn oude functie
	R5. Refurbish	Opknappen, moderniseren van oud product
	R6. Remanufacture	Onderdelen van afgedankt product gebruiken in nieuw product met dezelfde functie
	R7. Repurpose	Afgedankt product of onderdelen daarvan gebruiken in nieuw product met andere functie
Opnieuw	R8. Recycle	Materialen verwerken tot dezelfde (hoogwaardige) of mindere (laagwaardige) kwaliteit
	R9. Recover	Verbranden van materialen met energierugwinning
Anders	Replace/substitute**	Eindige grondstoffen vervangen door hernieuwbare grondstoffen (zoals bio-grondstoffen) of alternatieve grondstoffen met minder milieudruk

* Oftewel narrow/ slow/ close the loop en substitute

** Replace/substitute maakt geen onderdeel uit van de oorspronkelijke R-ladder

Bron: Bewerking PBL

Bron: SER (2022) Verkenning *Evenwichtig sturen op de grondstoffentransitie en de energietransitie voor brede welvaart*.

De Europese Commissie komt naar verwachting in Q4 met haar wetsvoorstel, pas dan weten we wat de Europese Commissie concreet voorstelt en kunnen we de gevolgen daarvan voor consumenten, producenten en verkopers inschatten.

4. Uitgangspunten bij het (Europees) reparatiebeleid

Het stimuleren van reparatie kan de circulaire economie bevorderen, bijdragen aan de duurzaamheidsambities van het bedrijfsleven en passen bij de veranderende consumentenbehoeften. Of reparatie in een specifiek geval op een gegeven moment gedurende de levenscyclus van een bepaald product daadwerkelijk leidt tot het bereiken van deze doelen hangt af van een groot aantal factoren. Er is geen 'one size fits all' oplossing. Wij geven de volgende aandachtspunten mee bij het bepalen van beleid ten aanzien van het stimuleren van reparatie om ervoor te zorgen dat reparatie effectief en uitvoerbaar is, en consistent en integraal ten opzichte van andere (lopende) beleidsmaatregelen.

4.1 Effectiviteit

Het verwachte richtlijnvoorstel voor het bevorderen van reparatie ('recht op reparatie') zal onderdeel uitmaken van het behalen van de ambitie voor een schoner en concurrerender Europa met een circulaire economie. Het repareren van een product kan in veruit de meeste gevallen verspilling voorkomen. De uitdaging is ervoor te zorgen dat consument en actoren uit het bedrijfsleven bij een kapot product willen, kunnen en zullen kiezen voor repareren. Hierbij zijn vier elementen van belang: een inzichtelijk afwegingskader, zinvolle informatie, stimulatiemaatregelen en effectief toezicht.

- **Inzichtelijk integraal afwegingskader nodig**

Producenten, handelaren, leveranciers, verkopers en consumenten hebben baat bij een inzichtelijk afwegingskader dat ze in staat stelt duurzame keuzes te maken. Reparatie kan het beste worden bevorderd met duidelijkheid over de mogelijkheden voor reparatie en of de kosten voor reparatie en deze kosten redelijk zijn – ook in verhouding tot het vervangen van een kapot product voor een product buiten de EU.

Of actoren kiezen voor reparatie boven vervanging zal sterk afhangen van verschillende factoren, waar de impact op het milieu onderdeel van uitmaakt, maar zeker niet de enige van is. Vanuit duurzaamheidsoogpunt is het bijna altijd beter om een product te repareren en niet te vervangen, aangezien de productie van een nieuw product vaak erg milieuvriendelijk is. In voorkomende gevallen is het echter beter om het product niet te repareren, bijvoorbeeld bij oude vriezers, koelkasten of wasdrogers. Dit komt omdat een nieuw apparaat in deze gevallen bij gebruik veel energiezuiniger is, wat opweegt tegen de milieuvriendelijkheid bij productie. Of actoren kiezen voor reparatie hangt in belangrijke mate af van de kosten en de nog te verwachten levensduur van een product na de reparatie. Het is daarom belangrijk dat producenten, leveranciers en consumenten in staat worden gesteld een integrale afweging te maken.

Hiervoor bestaat al een aantal hulpmiddelen, bijvoorbeeld de levenscyclusanalyse (LCA), waarbij op basis van wetenschappelijke afwegingen een duurzaamheidsanalyse wordt gemaakt van een product over de hele levenscyclus, dus van productie naar

gebruik tot afval.²² Milieu Centraal biedt op basis van deze methode inzicht aan consumenten over wanneer het voor het klimaat beter is om een apparaat te repareren, en wanneer niet.²³ De inzichten over wat de beste strategie is om duurzaamheid te bevorderen kunnen per productgroep verschillen. De verdere uitwerking van het wetsvoorstel van de Ecodesign verordening naar productgroepen kan aanknopingspunten bieden voor een integraal afwegingskader voor reparatiebevordering.

• Tegemoetkoming in kosten

Tegemoetkoming in de kosten voor reparatie door de overheid kan reparatie aantrekkelijker maken ten opzichte van vervanging.

De kosten voor schade aan het milieu worden nog niet altijd verdisconteerd in prijzen. Dat betekent dat duurzame keuzes niet altijd (direct) lonen en vervanging soms aantrekkelijker is boven reparatie. Bovendien kost reparatie tijd, terwijl vervanging vaak direct mogelijk is.

Een aantal andere landen kiest er nu al voor om de kosten voor reparatie te verlagen. Zo geeft Zweden belastingvoordelen voor producten die kunnen worden gerepareerd.²⁴ In Oostenrijk en Duitsland zijn initiatieven waarbij consumenten vouchers krijgen van de overheid die repareerkosten tot 50% vergoeden voor reparatie tot zo'n 100 euro.²⁵ In Nederland zijn er nog niet zulke vergaande beleidsmaatregelen. Wel onderkent Nederland het belang van maatregelen, zoals repareren, die hoger op de R-ladder staan. Onder het Circulaire Ambachtscentra project worden subsidies gegeven aan reparatiewerkplaatsen.²⁶ Nederland kent ook voor een beperkt aantal reparatiediensten een laag BTW-tarief.²⁷ Aandacht voor de kosten voor consumenten en het bedrijfsleven is belangrijk. Maatregelen ter bevordering van reparatie zullen effectiever zijn als die worden aangevuld met maatregelen die iets aan deze kosten doen. Nederland kan ook besluiten hier zelf maatregelen voor te nemen zoals bijvoorbeeld uitbreiding van het

²² LCA's worden onder andere toegepast door het PBL en het RIVM bij het maken van duurzaamheidsanalyses. De LCA die door MilieuCentraal wordt toegepast is de ReCiPe-methode die is ontwikkeld door het RIVM, zie ook: RIVM (2016) *a harmonized life cycle impact assessment method at midpoint and endpoint*, via <https://www.rivm.nl/publicaties/recipe-2016-a-harmonized-life-cycle-impact-assessment-method-at-midpoint-and-endpoint>

²³ Milieu Centraal (2022) *Repareren of vervangen* <https://www.milieucentraal.nl/energie-besparen/apparaten-in-huis/repareren-of-vervangen/>

²⁴ <https://www.skatteverket.se/privat/fastigheterochbostad/rotochrutarbete.4.2e56d4ba1202f95012080002966.html> Zie voor Nederland: https://www.belastingdienst.nl/wps/wcm/connect/bldcontentnl/belastingdienst/zakelijk/btw/tarieven_en_vrijstellingen/diensten_9_btw/diensten_met_9_btw

²⁵ Reuse (2017) *Position Paper Reduced taxation to support re-use and repair*, 9 maart 2017, via https://www.rreuse.org/wp-content/uploads/RREUSE-position-on-VAT-2017-Final-website_1.pdf

²⁶ *Uitvoeringsprogramma Circulaire Economie 2021-2023*, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/09/30/uitvoeringsprogramma-circulaire-economie-2021-2023>

²⁷ Het gaat daarbij om de reparatie van fietsen, schoenen en lederwaren en kleding en huishoudlinnen. Zie: https://www.belastingdienst.nl/wps/wcm/connect/bldcontentnl/belastingdienst/zakelijk/btw/tarieven_en_vrijstellingen/diensten_9_btw/diensten_met_9_btw

lage BTW-tarief naar een breder pakket van reparatiewerkzaamheden. Dat moet wel passen binnen de Europese regels inzake de harmonisatie van de BTW-grondslag.²⁸

• Informatieplichten alleen onvoldoende

Wanneer het richtlijnvoorstel *alleen* resulteert in meer algemene informatieplichten, zal het de consument en het bedrijfsleven niet verder helpen. Specifieke instructies die meer mensen en bedrijven in staat stelt producten te repareren zijn wel belangrijk, net als de verplichting voor producenten om reserveonderdelen ook daadwerkelijk beschikbaar te hebben waar dit redelijkerwijs van hen kan worden verwacht. Consumenten hebben niet de tijd, kennis en ruimte om de huidige informatie in de huidige vorm te verwerken en beoordelen. Een nog grotere hoeveelheid aan informatie kan zelfs leiden tot slechtere keuzes.²⁹

(Onafhankelijke) reparateurs hebben baat bij specifieke informatie die hen in staat kan stellen een product te repareren.³⁰ Denk hierbij aan het beschikbaar stellen van handleidingen en montagevoorschriften. In het geval van slimme apparaten is het noodzakelijk dat reparateurs ook toegang hebben tot data die nodig zijn voor het repareren van die apparaten. Zie in dit verband het Europese voorstel voor een Data Act.³¹ Daarnaast is het nodig dat (reserve)onderdelen ook voor reparateurs beschikbaar zijn. Hoe lang onderdelen beschikbaar moeten zijn en waar deze worden opgeslagen, zal per onderdeel kunnen verschillen. Vervaardigings-, opslag- en transportkosten van onderdelen alsmede het afvoeren van overvloedige onderdelen, zijn factoren die in het integraal afwegingskader moeten worden meegewogen.

• Toezicht

Het stimuleren van reparatie is gebaat bij goed toezicht op de naleving van de verplichtingen die uit de richtlijn voortkomen én op de verplichtingen uit gerelateerde wetgeving, zoals uit de Europese Ecodesign wetgeving. Hierbij is het ook belangrijk dat toezichthouders binnen lidstaten met elkaar samenwerken, omdat de terreinen van de toezichthouders kunnen overlappen.

Zo houdt de Inspectie Leefomgeving en Transport toezicht op naleving van Ecodesign eisen voor onder meer verlichting, warmtepompen en huishoudelijke elektronische apparaten, terwijl de Autoriteit Persoonsgegevens (AP) belast is met het toezicht op de bescherming van persoonsgegevens en de Autoriteit Consumenten en Markt (ACM) o.a.

²⁸ Met de recente wijziging van de EU BTW richtlijn is het mogelijk geworden reparatie van elektrische apparaten onder het lage BTW tarief te brengen. De Nederlandse regering heeft hier nog niet toe besloten.

²⁹ Zie bijvoorbeeld Minjing Peng, Zhicheng Xu en Haiyang Huang, How does information overload affect consumers' online decision process? An Event-related potentials Study in *Front. Neurosci.* 15:695852. Doi: 10.3389/fnins.2021.695852 en Lee, B. L., & Lee, W. N. (2004). The Effect of Information Overload on Consumer Choice Quality in an On-Line Environment. *Psychology & Marketing*, 21, 159-183. doi:10.1002/mar.20000

³⁰ Onafhankelijke reparateurs zijn niet in dienst zijn van de producent of leverancier, hebben daar geen contractuele verplichtingen mee en maken geen deel uit van de van de distributieketen van de producent. Zie voor de definitie van onafhankelijke reparateurs in de automotive sector: Verordening 461/2010, betreffende de toepassing van artikel 101, lid 3, van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie op groepen verticale overeenkomsten en onderling afgestemde feitelijke gedragingen in de motorvoertuigensector, artikel 1, lid 1 onder e.

³¹ Verordening van het Europees Parlement en de Raad betreffende geharmoniseerde regels inzake eerlijke toegang tot en eerlijk gebruik van data (Dataverordening) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2022%3A68%3AFIN>

het consumentenrecht handhaaft. Zeker bij slimme apparaten overlappen deze terreinen zich. Wij vragen aandacht voor goede informatievoorziening vanuit de toezichthouders. Het actief en praktijkgericht informeren van bedrijven over hun verplichtingen, zeker met betrekking tot complexe wetgeving, is nodig.

4.2 Uitvoerbaarheid

Maatregelen om reparatie te bevorderen moeten uitvoerbaar zijn. Belangrijke elementen om hierbij mee te nemen zijn: verplichtingen moeten liggen bij de partij die daadwerkelijk uitvoering kan geven aan de verplichting, bij degene met feitelijke controle en invloed op de uitvoering; en het stimuleren van reparatie moet ook gericht zijn op relevante actoren in de platformeconomie.

- **Verplichtingen moeten liggen bij de actor die in staat is aan de verplichting te voldoen**

Bij het richtlijnvoorstel moet duidelijk zijn waar welke rechten en verplichtingen liggen. Hierbij geldt ook het uitgangspunt dat de verplichting moet worden neergelegd bij de actor die invloed en controle kan uitoefenen over het product in de specifieke fase van de levenscyclus van het product, bij degene die daadwerkelijk uitvoering kan geven aan de verplichting. En andersom, dat als er bij een actor een verplichting wordt gelegd, deze ook in staat wordt gesteld om aan deze verplichting te voldoen, bijvoorbeeld door reparatiehandleidingen en reserveonderdelen beschikbaar te stellen.

Bij wie de consument zijn rechten moet kunnen uitoefenen, hangt af van de situatie. Bij koop zou gedurende de conformiteitsperiode de situatie zoals die nu is, moeten blijven bestaan waarbij de consument als het product niet aan de overeenkomst beantwoordt een recht heeft op herstel, mits herstel mogelijk is en van de verkoper geveerd kan worden. Na de conformiteitsperiode zouden consumenten en professionele partijen, zoals onafhankelijke reparateurs, waar passend de optie moeten hebben producten te kunnen repareren wanneer dit mogelijk is waarbij de consumenten zelf de kosten dragen van reparatie.

Of het mogelijk is een product te repareren hangt af van de aard van het product, de moeilijkheidsgraad van een reparatie en mogelijke veiligheidsnormen. Ook is het belangrijk dat er voldoende scholingsmogelijkheden zijn om ervoor te zorgen dat er geschoold personeel is die de reparatie uit kan voeren.³² Of een product te repareren is, hangt niet af van een juridisch 'recht op reparatie' van de consument, maar van de ontwerpeisen van een product en het soort product. Zie in dit kader het Europese voorstel voor eco-ontwerp en duurzame producten. Als de mate van repareerbaarheid een belangrijke rol speelt bij de eisen die worden gesteld aan het ontwerp van producten, dan wordt reparatie in plaats van vervanging aantrekkelijker. Dit komt de effectiviteit van het beleid ten goede.

Producten moeten, waar mogelijk, zo worden ontworpen dat zij kunnen worden gerepareerd. Beperkingen hierop, in de vorm van contractuele bepalingen in

³² Het ministerie van I&W heeft daartoe het *Circulaire Ambachtscentrum* opgestart als icoonproject in het uitvoeringsprogramma Circulaire Economie 2019 – 2023, zie ook <https://circulairambachtscentrum.nl/>. Daarnaast werkt I&W momenteel aan een reparateursregister, om reparateurs te steunen en beter toegang te geven tot reparatie informatie en reserveonderdelen, en om consumenten te helpen de reparateurs te vinden. Dit reparatieregister zal waarschijnlijk begin 2023 gereed zijn.

redelijkheid voorkombare milieubelastende of bewuste ontwerpkeuzes in de hardware, firmware of software van een product, moeten worden voorkomen. Het kan zijn dat vanwege veiligheidseisen of vereiste deskundigheid de consument niet altijd de geëigende partij is om een product te repareren. Dit wordt geregeld in het wetsvoorstel Verordening Ecodesign. Op dit moment is het nog niet het geval dat alle producten zo kunnen worden ontworpen dat zij ook repareerbaar zijn (zie onderstaand kader). Bovendien is het bij sommige producten de vraag in hoeverre andere partijen dan de producent in de nabije toekomst in staat zullen zijn deze te repareren, zoals bij slimme apparaten. Het is belangrijk dat de Verordening Ecodesign en aankomende reparatiebeleid op elkaar zullen aansluiten, zodat er geen recht en verplichtingen worden gecreëerd voor producten die feitelijk nog niet kunnen worden gerepareerd. Ook moet er ruimte en tijd worden gegeven aan producenten en handelaren om nieuwe eisen ten aanzien van de repareerbaarheid te kunnen implementeren.

Mogelijke belemmeringen voor reparatie

Uit een onderzoek van Natuur en Milieu en Stichting Repair Café bleek dat het de laatste jaren steeds moeilijker is geworden apparaten te repareren. Wanneer reparatie lastig of onmogelijk is, komt dat vaak doordat het apparaat niet open te maken is of omdat er specialistisch gereedschap nodig is. Ook kan het zijn dat er geen reserveonderdelen beschikbaar zijn er geen reparatiehandleiding is, of alleen een handleiding in bijvoorbeeld het Chinees .

(Bron: Repaircafe.org 2016)

Verplichtingen moeten liggen bij partijen die hier ook redelijkerwijs aan kunnen voldoen. Op dit moment is dit nog niet altijd het geval. Een voorbeeld hiervan is de update-verplichting voor de verkoper.¹ Verkopers en leveranciers zijn sinds de invoering van de Richtlijn Verkoop Goederen en de Richtlijn Digitale Inhoud verplicht om gedurende een bepaalde periode en onder bepaalde voorwaarden digitale apparaten en diensten werkend en veilig te houden. Dit geldt bijvoorbeeld voor smart tv's en smartphones. Consumenten hebben recht op software- en beveiligingsupdates. Dat deze verplichting bij de verkopers en leveranciers is komen te liggen, is ineffectief, want zij kunnen vaak de update in de praktijk niet zelf leveren. Om een update te kunnen leveren, zouden ze van alle door hen geleverde producten (en de verschillende versies daarvan) een database met beschikbare updates beschikbaar moeten houden met daaraan gekoppeld alle aankoopstories van hun klanten en hun contactgegevens zodat ze de consument kunnen informeren over de updates en deze kunnen doorleveren aan de consument. De verkoper heeft geen controle over of invloed op het uitkomen van updates en/of de inhoud van updates. De verkoper is afhankelijk van de producent voor de aanlevering van die updates en de bijbehorende informatie (wat welke update inhoudt en hoe lang updates beschikbaar worden gesteld voor het product). Als de verkoper deze niet krijgt, dan kan de verkoper ook niet aan zijn verplichtingen voldoen. Deze update verplichting zou daarom niet bij de verkoper moeten liggen.

4.3 Consistentie en integraliteit

Het richtlijnvoorstel moet consistent zijn ten opzichte van de andere (voorgenomen) regelgeving, zoals het Europese voorstel voor een ecologisch ontwerp en duurzame producten (Ecodesign); het Europese voorstel voor een Data Act; en de Digital Services Act. Voor een goed werkende interne markt is het van belang dat er gekozen wordt voor harmonisatie van regels op Unieniveau zodat goldplating en fragmentatie tussen de lidstaten zoveel mogelijk wordt voorkomen. De invulling van een reparatierecht heeft niet alleen invloed op de consument en fabrikant, maar op de gehele keten van een product. Veranderingen vragen aanpassingen en langdurige investeringen. Er lopen op dit moment verschillende wetsvoorstellen waarbij het richtlijnvoorstel zal moeten aansluiten. Dit geldt in ieder geval voor de volgende voorstellen:

De Europese Commissie is recent met een voorstel gekomen om de reikwijdte van de Richtlijn Ecologisch Ontwerp te verbreden. Daarnaast stelt de Commissie voor om met het oog op een gelijk speelveld tussen de lidstaten de richtlijn te vervangen door een verordening.³³ De voorgestelde wetswijziging zal grote gevolgen hebben voor consumenten en producenten. De Conceptverordening Ecodesign zal niet alleen normeren op energie-efficiëntie maar ook op circulariteit, door te sturen op andere milieuoverwegingen als materiaalgebruik, watergebruik, afvalproblemen, herstelbaarheid en recyclebaarheid.³⁴ Daarnaast zal de verordening voorzien in betere informatievoorziening over een product, door een digitaal productpaspoort in te voeren voor alle producten die onder de verordening zouden vallen. De productinformatie zou een vergelijkbare vorm aan kunnen nemen als de Energielabel-richtlijn, door klassen te verbinden aan bijvoorbeeld de repareerbaarheid van producten.³⁵ Fabrikanten zullen mogelijk ook op basis van deze verordening een indicatie moeten geven over de levensduur van hun product. Het is belangrijk dat deze productinformatie aansluit bij de mogelijkheden die het richtlijnvoorstel consumenten en reparateurs zal bieden. Zo zou bijvoorbeeld er geen verplichting tot repareren moeten zijn bij producten waarvan duidelijk is vanaf de aanschaf dat zij niet repareerbaar is. Tegelijkertijd zouden producenten moeten worden gestimuleerd om producten zo te ontwerpen dat, waar passend, ze in de toekomst wel te repareren zijn.

Het in februari gepubliceerde voorstel voor een Data Verordening zal ervoor zorgen dat consumenten en andere gebruikers, zoals bedrijven, gemakkelijker de door hen gegenereerde data van (slimme) apparaten kunnen opvragen. De gebruiker kan data ook overbrengen naar anderen. Het is belangrijk dat deze data ook daadwerkelijk gebruikt kunnen worden door (onafhankelijke) reparateurs, zodat het repareren van slimme apparaten wordt gefaciliteerd.

³³ Voorstel voor een Verordening van het Europees Parlement en de Raad betreffende de totstandbrenging van een kader voor het vaststellen van vereisten inzake ecologisch ontwerp voor duurzame producten en tot intrekking van Richtlijn 2009/125/EG, zie <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52022PC0142&from=EN>

³⁴ Europese Commissie (2022), *Questions and Answers: Sustainable Products Initiative*, zie https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_22_2014

³⁵ Per soort product is er aanvullende regelgeving, zoals voor consumentenelektronica, huishoudelijke apparaten, industriële producten, luchtbehandeling, professionele apparaten, verlichting en overige producten waaronder elektromotoren en waterpompen. Nog niet alle aanvullende verordeningen zijn gepubliceerd.

Het voorstel voor de richtlijn ter versterking van de positie van de consument voor de groene transitie³⁶ ter uitbreiding en revisie van het consumentenrecht, doet aanpassingen aan richtlijnen 2005/29/EU (Richtlijn oneerlijke handelspraktijken) en 2011/83/EU (Richtlijn consumentenrechten). De aanpassingen hebben onder andere tot doel de informatie over de duurzaamheid van een product, zoals repareerbaarheid en garantietermijnen, te verduidelijken. Voor de informatieplichten gelden dezelfde aandachtspunten die wij eerder ook in 4.1 hebben toegelicht.

De Europese Commissie zal komend jaar verkennen of het consumentenrecht fundamenteeler moet worden aangepast naar aanleiding van digitale ontwikkelingen en nieuwe Europese wetten.

³⁶ Voorstel voor een Richtlijn van het Europees Parlement en de Raad tot wijziging van de Richtlijnen 2005/29/EG en 2011/83/EU wat betreft het versterken van de positie van de consument voor de groene transitie door middel van betere informatie en bescherming tegen oneerlijke praktijken zie <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52022PC0143&from=EN>.

Bijlage 2 Samenstelling Commissie voor Consumentenaangelegenheden (SER/CCA)

Leden

Onafhankelijke leden

dr. S.R.A. van Eijck (voorzitter)
prof. dr. W.H. van Boom
prof. dr. M.B.M. Loos

Ondernemersleden

mr. I.M. Tempelman (Vereniging VNO-NCW)
mr. P.E.H. Hoogstraten (MKB-Nederland)
P. Swienink (Verbond van Verzekeraars)

Consumentenleden

mr. A.J.K. Koopmans (Consumentenbond)
mr. A.M. van den Bosch-de Gier (Consumentenbond)

Ministeriële vertegenwoordigers

mr. M.E. Koetsier (EZK)
dr. L.A.R. Siemerink (JenV)
mr. M.M. Sluijters (EZK)
mr. B.S. Willigenburg (EZK)
mr. D.E. Mellink Msc. (Fin)

Secretariaat

dr. B. van Riel
mr. drs. J. Z. Blijden
S. van Hugte Msc.
N. L. Plaisier MSc.

Contactgegevens

SOCIAAL-ECONOMISCHE RAAD
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag

T 070 3499 525
E communicatie@ser.nl

www.ser.nl